

РИТУАЛЬНИЙ ПОЦІЛУНОК. МІЖ КУЛЬТОМ, КУЛЬТУРОЮ І ТРАДИЦІЯМИ¹

Стаття присвячена одному з найважливіших і водночас найзанедбаніших літургійних обрядів євхаристійного богослужіння – поцілунокві миру. Автор аналізує розвиток і занепад цього обряду на прикладі візантійської літургійної традиції. Він зазначає, що, незважаючи на занепад практики літургійного поцілунку як вітання, цей обряд усе ж зберігся у щоденних культурних традиціях різних народів та в інших обрядах візантійської традиції. Автор також визнає, що, навіть при теперішніх спробах відродити цю літургійну практику, на справжнє відновлення поцілунку миру у властивих йому формі та богословському значенні все ще потрібно чекати.

Ключові слова: Божественна Літургія, візантійський обряд, поцілунок миру, історія літургії.

Поцілунок миру у східних богослужіннях

У наші дні поцілунок є дією, притаманнішою східнохристиянським культурам. Поцілунок разом з обіймами, що його супроводжують, у суспільних відносинах усіх рівнів залишається жестом спонтанним і не стандартизованим. З огляду на це факт, що в багатьох літургійних традиціях християнського Сходу поцілунок миру майже зник із євхаристійного богослужіння і здійснюється виключно між священнослужителями, викликає здивування. Насправді ж у цьому немає нічого специфічно «східного», оскільки подібний занепад спостерігався в минулому й на Заході, аж поки літургійна реформа, запропонована II Ватиканським собором, не знайшла виходу з цієї ситуації². Однак і на Сході поцілунок не зник

---

¹ Перекладено за: S. Parenti. Il bacio rituale. Tra culto, cultura e tradizioni // *Rivista Liturgica* 101/4 (2014) 774–788.

² Історію та передісторію поцілунку миру, крім історичної статті в: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie* / ред. F. Cabrol, H. Leclercq, т. 2/1. Paris 1910, кол. 125н. і класичних

повністю, а наявний у певних періодах літургійного року, відповідно до тієї чи іншої традиції. Дослідження цих випадків вимагає написання праці, якої поки що ніхто не насмівся осилити. Саме тому я розгляну певні аспекти цього питання лише у візантійському обряді – найпоширенішому, беручи до уваги матеріали сучасних досліджень, які написали я та о. Роберт Тафт³.

Первісне місце поцілунку миру в цілості богослужіння

У всіх літургійних традиціях християнського Сходу поцілунок миру міститься перед евхаристійною анафорою, але не в тому самому місці. Сьогодні поцілунок має місце в контексті обрядів приготування священнослужителів і вірних до евхаристійної молитви. Східні богослужіння, і справді, не розвинули поняття *offertorio* (приношення), як це сталося на Заході, тому приготування дарів із вибором хліба та вина, які принесли вірні, відбувалось і відбувається перед початком богослужіння.

У давніх джерелах як місце, так і значення поцілунку миру є досить нечіткими. В «Апології» Юстина Мученика, який подає відомості про літургійну практику християнської спільноти з Близького Сходу, що емігрувала до Риму близько 150 року, поцілунок миру міститься після загальних молитов, тобто тих, які згодом стануть «молитвою вірних»⁴. Проте в Юстина, як і пізніше в «Апостольській традиції», яка тривалий час вважалася свідченням римського богослужіння⁵, поцілунок є незалежним цілим, суть якого ще не була визначена однією з двох макроструктур, між якими він містився: молитвою вірних і евхаристійною молитвою⁶. Цікаво, що як Юстин, так і «Апостольська традиція» говорять про поцілунок у контексті християнського втаємничення, де він є радше обрядом прийняття неофі-

---

праць, див. у: R. Calatayud. *Beso humano y ósculo cristiano. Dimensiones historico-teológicas del beso litúrgico*. Valencia 2003; M. Penn. Ritual Kissing, Heresy and the Emergence of Early Christian Orthodoxy // *The Journal of Ecclesiastical History* 54 (2003) 625–640; L. E. Philips. *The Ritual Kiss in Early Christian Worship* / University of Notre Dame, Doctoral Dissertation. University Microfilms International. Ann Arbor 1992, що синтезовано в: її ж. *The Ritual Kiss in Early Christian Worship*. Cambridge 1996; P. De Clerck. Le geste de paix: usage et significations // *Liturgie et charité fraternelle. Conférences Saint-Serge, XIV Semaine d'Études Liturgiques Paris 1998* / ред. A. M. Triacca, A. Pistoia. Roma 1999, с. 97–112.

³ R. F. Taft, S. Parenti. *Storia della Liturgia di s. Giovanni Crisostomo: Il Grande Ingresso*. Grottaferrata 2014.

⁴ Justin. *Apologie pour les chrétiens* / ред. Ch. Munier. Paris 2006, с. 302/303–304/305.

⁵ M. Smyth. The Anafora of the So-Called Apostolic Tradition and the Roman Eucharistic Prayer // *Issues in Eucharistic Praying in East and West: Essays in Liturgical and Theological Analysis* / ред. M. E. Johnson. Collegeville, MN 2012, с. 71–97.

⁶ B. Botte. *La Tradition Apostolique de saint Hippolyte. Essai de reconstituion*. 5. Münster – Westfalen 1989, с. 40.

тів у спільноту вірних. У 8-й книзі «Апостольських постанов», які написав грекомовний сирієць бл. 380 року в околицях Антіохії, поцілунок миру завершує молитву вірних⁷ і таким чином отримує функцію *signaculum orationis* (печаті молитви), про яку говорить Оріген на Заході⁸. Цю традицію і сьогодні практикують Церкви східносирійського обряду, де кожне богослужіння добового кола завершується молитвою вірних та поцілунком миру⁹.

Від Літургії Слова до Літургії Жертви

Історія християнського богослужіння, як і будь-яка інша історія, написана та продумана хоча би трохи професійно, є не лише переліком визначних подій, а й дослідженням ідей, оскільки саме вони, або, іншими словами, богослов'я, визначають зміни, тобто реформи, вдалі чи менш вдалі, що сліднують одна за одною впродовж століть. У нашому випадку історія ставить нас перед проблемою: на відміну від 8-ї книги, у 6-й книзі тих самих «Апостольських постанов» поцілунок миру міститься після перенесення дарів до престолу¹⁰, де його і нині можна знайти в обрядах, котрі вважаються безпосередніми спадкоємцями антиохійської літургійної традиції, таких як візантійський і західносирійський. Окрім того, в усіх східних обрядах поцілунок миру вже є незалежним від молитви вірних і передує безпосередньо анафорі. Зміна положення поцілунку миру відбулася у зв'язку з впливом на християнську Євхаристію євангельського уривка з Мт 5:23-24; таке трактування поцілунку було властивим для літургії Святого Міста (Єрусалиму), описаної після 380 року в «Містагогічних катехизах» Кирила (чи Йоана II) Єрусалимського¹¹. Згідно з Антоном Баумштарком, історія східних богослужінь є по суті історією локальних обрядів¹². Тому не викликає здивування факт, що в ті самі роки антиохійська літургія, описана у 8-й книзі «Апостольських постанов», ще не знала нової інтерпретації поцілунку миру, яку запропонував єпископ Єрусалиму. Однак

⁷ *Les Constitutions Apostoliques* III / ред. M. Metzger. Paris 1987, с. 174; M. Metzger. La réconciliation entre les fidèles, comme condition du baiser de paix dominical dans les «Constitutions Apostoliques» // *Liturgie et charité fraternelle*, с. 75–86.

⁸ *De Oratione* 18.1 // *Quinti Septimi Florentis Tertulliani Opera. Pars I: Opera Catholica adversus Marcionem* / ред. A. Gerlo. Turnhout 1954, с. 267.

⁹ J. Mateos. *Lelya – Sapra. Essai d'interprétation des matines chaldéennes*. Roma 1959, с. 81.

¹⁰ *Les Constitutions Apostoliques* I / ред. M. Metzger. Paris 1985, с. 318.

¹¹ *Catechesi Mistagogiche* 5, 3 // Cyrille de Jérusalem. *Catéchèses mistagogiques* / ред. A. Piédagnel, P. Paris. Paris 1988, с. 148–150.

¹² A. Baumstark. *Liturgie comparée. Principes et méthodes pour l'étude historique des liturgies chrétiennes*, 3-те вид. Chevetogne – Paris 1953, с. 21 і далі; його ж. *Vom geschichtlichen Werden der Liturgie*. Preiburg-B. 1923, с. 33.

Антиохія недовго барилася, бо вже через декілька років Йоан Златоустий, наслідуючи Теодора Мопсуестійського¹³, у творі «Про скруху, до Димитрія монаха» [*De compunctione ad Demetrium*, CPG 4308] застосовує згаданий уривок з Євангелія від Матея¹⁴ для пояснення поцілунку миру. Таким чином поцілунок миру остаточно утверджується серед обрядів, метою яких є приготування до євхаристійної молитви.

У IV столітті вступають у гру й інші фактори, які поступово зміщують поцілунок миру в напрямку до євхаристійної молитви:

– Першим, згідно з хронологічним порядком, є впровадження *lavabo* (умивання рук), засвідченого, знову ж таки, у «Містагогічних катехизах» Святого Міста¹⁵.

– Другим є розвиток обряду перенесення дарів, який із простого функціонального акту перетворився на справжнє процесійне наслідування похоронної процесії, що супроводжувала померлого Христа від Голготи (захристії) до могили (престолу), де Святий Дух (епіклеза анафори) Його воскресив¹⁶.

– Третій чинник залежить від потужного розвитку співслужіння у V столітті. У деяких традиціях, таких як східносирійська та візантійська, головування на Євхаристійній Літургії відбувалося в той спосіб, що єпископ або архидиякон доручав його одному з присутніх священиків. Обраний священик просив співбратів про молитву через діалог, який зберігся донині й дуже схожий до *orate fratres* (моліться, браття) римського обряду, що продовжується урочистою молитвою пропозиції (*accessus ad altare*¹⁷, дослівно «приступання до вівтаря»).

– Останній елемент: у VI столітті літургія переймає на себе ще й дидактичну функцію, і таким чином після 518 року у візантійську літургію входить Нікейсько-Константинопольський символ віри, який попередньо належав до завершальних обрядів катехуменату. «Вірую» помістили між поцілунком миру й анафорою, і в такий спосіб відбулося своєрідне «викривлення» богослужбової структури, котре триває до наших днів¹⁸.

¹³ Teodoro di Mopsuestia. *Homelia* 15, с. 39–40 // *Les homélies catéchétiques de Théodore de Mop-sueste* / ред. R. Tonneau, R. Devreesse. Città del Vaticano 1949, с. 520–523.

¹⁴ *De compunctione ad Demetrium* I, 3 // PG 47, 393. Щодо тексту див.: F. van de Pavverd. *Zur Geschichte der Meßliturgie in Antiochea und Konstantinopel gegen Ende des vierten Jahrhunderts*. Rom 1970, с. 221.

¹⁵ Taft, Parenti. *Il Grande Ingresso*, с. 319–321.

¹⁶ R. F. Taft. *The Liturgy of the Great Church. An Initial Synthesis of Structure and Interpretation on the Eve of Iconoclasm* // *Dumbarton Oaks Papers* 34–35 (1980–1981) 45–75.

¹⁷ R. F. Taft. *Eucharistic Concelebration Revisited: Problems of History, Practice, and Theology East and West, Part I; Part II* // *Orientalia Christiana Periodica* 76 (2010) 277–313; 77 (2011) 27–82.

¹⁸ Taft, Parenti. *Il Grande Ingresso*, с. 637–642.

Подана схема унаочнює зміни, що відбулися в богослужбовій структурі:

Первісна структура	Етапи розвитку	Століття
Молитва вірних	Перенесення дарів до престолу	V
	Умивання рук	IV
	Діалог між співслужителями	V
	Молитва <i>accessus ad altare</i> (предложення)	V
Поцілунок миру	Вірую	V
Анафора		

Як уже згадувалося, історія – це не хронологія фактів, а дослідження думки, тому з віддаленням поцілунку миру від Літургії Слова можна помітити зміну сприйняття Літургії у її цілісності. Загальний занепад, який спіткав інститут катехуменату¹⁹, поступове послаблення традиційного розрізнення між Літургією Слова і Літургією Жертви від V–VI століття щораз більше зміщують центр богослужіння у бік євхаристійного зібрання. З такими ж проблемами, як відомо, стикалась і римська традиція, коли, скасувавши *oratio fidelium* (молитву вірних), була змушена змістити *pac* (поцілунок миру) і поставити його аж після канону. Тому, незважаючи на перенесення поцілунку миру в Євхаристійну Літургію, його роль як *signaculum orationis* була певною мірою збережена²⁰.

Поцілунок миру у візантійській літургії

У рукописній традиції візантійського Євхологіона, як і в усіх попередніх константинопольських джерелах, аж до найдавніших, поцілунок миру міститься, як і сьогодні, відразу перед анафорою, і немає підстав припускати, що існували інші варіанти²¹. Однак правдою є й те, що у проповідях Йоана Златоустого, виголошених у Константинополі, нічого не сказано про перенесення дарів. Тому на основі цих текстів неможливо встановити, чи поцілунок миру передував йому, чи слідував після нього²². Іншим джерелом, після

¹⁹ R. F. Taft. When Did the Catechumenate Die Out in Constantinople? // *Anathemata Eortika. Studies in Honor of Thomas F. Mathews* / ред. J. D. Alchermes, H. C. Evans, T. K. Thomas. Mainz am Rhein 2009, с. 288–295.

²⁰ Щодо поцілунку миру в римському обряді, на жаль, немає осучасненої і достовірної праці, а класичні праці минулого обмежуються його описом і поясненням, чому він змістився до обрядів причастя. Нещодавня дуже цікава гіпотеза міститься в: J. F. Baldovin. *The Fermentum at Rome in the Fifth Century: A Reconsideration* // *Worship* 79 (2005) 38–53.

²¹ Найдавнішими джерелами є проповіді Йоана Златоустого, пор.: *In epistulam ad Colossenses homelia* [CPG 4433] 3, 4 // PG 62, 323; Van de Paverd. *Zur Geschichte der Meßliturgie*, с. 465.

²² Van de Paverd. *Zur Geschichte der Meßliturgie*, с. 466, 468.

проповідей Златоустого, є «Містагогія» Максима Ісповідника, написана між 628 і 630 роками²³, а відтак – Євхологіон *Barberini gr. 336*, написаний в останній чверті VIII століття²⁴. Ці джерела, керуючись чи то дидактичними («Містагогія»), чи богослужбовими цілями – і то лише з огляду на того, хто головує (Євхологіон), – нічого не говорять про конкретні форми обряду. Євхологіон *Barberini* описує його так:

Священик: Мир всім.

Вірні: І духові твоєму.

Диякон: Возлюбім один одного.

Після обміну жестом любові диякон промовляє: Двері, двері!

Будьмо уважні!

Вірні: Вірую [в єдиного Бога...]

[далі слідує анафора].

Якщо ж оглянемо сучасні літургійні книги, то зможемо побачити складнішу картину.

Завершивши вголос молитву приношення, предстоятель повертається і звертається до вірних, промовляючи: «Мир всім», – та отримує відповідь: «І духові твоєму». Потім диякон закликає вірних до взаємообміну поцілунком миру: «Возлюбім один одного, щоб однодумно визнавати». На ці слова хор відповідає: «Отця, і Сина, і Святого Духа, Тройцю єдиносущну і нероздільну». У цей час священнослужитель, який очолює службу, робить три поклони разом зі співслужителями, що стоять праворуч і ліворуч престолу, промовляючи тихим голосом і в унісон: «Возлюблю Тебе, Господи, кріпосте моя; Господь – твердиня моя, прибіжище мое і мій визволитель» (Пс 12:2–3а [LXX]). Далі предстоятель цілує покриті покрівцями дискос і чашу та край престолу. Якщо Літургію звершують декілька священиків, предстоятель відходить у правий бік святилища, щоб обмінятися з ними поцілунком миру. Співслужителі один за одним підходять із лівого боку святилища до переднього краю престолу, стоячи в черзі один за одним, розташувались по старшинству, відповідно до кількості років служіння. Щоб поцілувати дари, священики, ставши в чергу праворуч святилища, обходять престол ззаду, оскільки візантійський літургійний припис не дозволяє проходити перед престолом. Один за одним співслужителі слідує за предстоятелем, цілують дари та престол, а далі підходять до предстоятеля, щоб обмінятися з ним поцілунком миру²⁵.

²³ *Maximi Confessoris Mystagogia una cum latina interpretatione Anastasii Bibliothecarii* / ред. Ch. Boudignon. Turnhout 2011, с. 46.

²⁴ *Leucologio Barberini gr. 336* / ред. S. Parenti, E. Velkovska, 2-ге вид. Roma 2000, § 13.3–7 (*Liturgia di Basilio*), § 31.4–8 (*Liturgia di Crisostomo*).

²⁵ Див.: D. Guillaume. *Hiéراتikon*, т. 2: *Les divines Liturgies*. Roma 1986, с. 43.

Російський звичай обміну поцілунком миру є таким. Перший співслужитель наближається до предстоятеля, потискає йому праву руку, потім вони цілують один одного рамена і правицю, під час чого перший промовляє: «Христос посеред нас!» (у пасхальний період – «Христос воскрес!»), – а інший відповідає: «Є і буде!» (у пасхальний період – «Воистину воскрес!»). Тоді перший співслужитель стає по правиці предстоятеля й чекає, щоб обмінятися поцілунком миру з іншими співслужителями після того, як вони звершать обряд, щоби потім стати один за одним після першого співслужителя, і так далі. У цей же час диякон цілує один із хрестів, вишитих чи нанесених на орар. Якщо ж служать декілька дияконів, то вони обмінюються поцілунком миру перед царськими вратами.

У святкові дні поцілунок миру теж є нагодою для співслужителів, щоб обмінятися привітаннями, додаючи до літургійної формули: «Доброго свята!». Якщо ж співслужителів немає, то поцілунок миру опускають. Священнослужитель у такому разі цілує лише дари та престол і залишається на своєму місці під час «Вірую»²⁶.

Щойно хор завершив співати «Отця, і Сина, і Святого Духа», один із дияконів виголошує: «Двері, двері! В премудрості, будьмо уважні!» – і тоді хор і / або вірні співають «Вірую». Обмінявшись поцілунком миру, священники повертаються на свої місця довкола престолу.

Описаний обряд майже дослівно можна знайти в *editio princeps* 1526 року, хоч редактор Димитрій Дукас і не подає рубрик, за винятком тієї, що приписує священникові зробити три поклони тоді, як він промовляє стихи Псалма 17²⁷.

У таблиці відображено зміни, які відбулися:

Первісна структура	Етапи розвитку	Століття
Заклик диякона		XI
Поцілунок миру	Довша рецензія з тринітарною відповіддю	XII
	Поцілунок престолу та дарів	XIV
	Обмін між самими священнослужителями	XI
	Формула привітання	XI

²⁶ Див.: Archevêché des Eglises orthodoxes de tradition russe en Europe Occidentale. *Annexe à la Sainte et Divine Liturgie de notre Père parmi les Saints Jean Chrysostome Archevêque de Constantinople*. Paris 2011, с. 133.

²⁷ Цит. у: С. А. Swainson. *The Greek Liturgies Chiefly from Original Authorities*. Cambridge 1884 (New York 1971), с. 158–159.

Занепад спільної традиції: зникнення поцілунку миру

Упродовж восьми століть, які відділяють Євхологіон *Barberini gr. 336* (після 784 р.) від *editio princeps* 1526 року Димитрія Дукаса, поцілунок миру зарезервований виключно для священнослужителів. Цей випадок, як і багато інших, показує в дії неписаний закон, за яким певні звичаї, що тривалий час були притаманними для всієї спільноти, обмежуються до території святилища. Ще яскравішим прикладом такого обмеження є приступання до причастя, яке аж до X століття всі отримували окремо (Тіло – від єпископа чи священника, а Кров – від диякона), тоді як нині вірним роздають причастя ложечкою, набираючи з чаші частичку Тіла, просякнену Кров'ю²⁸.

Твердження Габріеля Хурі-Саркіса, що «поцілунок миру зник із візантійської літургії»,²⁹ як і інші узагальнення, не відповідає дійсності, оскільки принаймні співслужителі продовжують обмінюватися поцілунком миру. Тому постає питання: коли ж він зник серед вірних? У латинській версії «Церковної історії» патріарха Германа, яку написав Анастасій Бібліотекар у 869–870 роках, поцілунком миру все ще обмінюються всі присутні³⁰. У версії Літургії св. Василя Великого з X століття, записаній у Йоганнісберзькому рукописі, рубрика приписує: *et dant omnes pacem* (і всі обмінюються поцілунком миру). Термін *omnes*, без сумніву, має на увазі вірних, оскільки трохи далі рубрика, що передує «Символові віри», вказує: *et cantant omnes symbolum* (і всі співають «Вірую»)³¹. Літургійний коментар «Протеорія», датований 1085–1095 роками, щодо цього питання нечіткий³², проте в XI столітті у відповідях Теофілакта з Болгарії ця вказівка вже стосується лише клиру³³, а грузинська версія Літургії св. Йоана Златоустого в *Graz georg. 5* (XIII ст.), що описує Божественну Літургію без співслужителів, зовсім опускає поцілунок³⁴.

Інші джерела, котрі описують Божественну Літургію, серед яких віршований варіант літургійного коментаря «Протеорія», виконаний у Саленто

²⁸ R. F. Taft. *A History of the Liturgy of St. John Chrysostom*, т. VI: *The Communion, Thanksgiving, and Concluding Rites*. Roma 2008, с. 96–110.

²⁹ G. Khouri-Sarkis. Réception d'un évêque syrien au VI siècle // *L'Orient Syrien* 2 (1957) 181.

³⁰ *Il commentario liturgico de S. Germano Patriarca Costantinopolitano e la versione latina di Anastasio Bibliotecario* / ред. N. Borgia. Grottaferrata 1912, с. 35.

³¹ J. Cochlaeus. *Speculum antique deuotionis circa missam, et omnem alium cultum Dei: ex antiquis, et antea nunquam euulgatis per typographos auctoribus, a Ioanne Cochlaeo laboriose collectum* [...], ex officina Francisci Behem. Mainz 1549, с. 125.

³² Theodorus Andidensis Episcopus. *De divina Liturgiae symbolis ac mysteriis* 19 // PG 140, 444.

³³ Поп.: Там само, § 7.

³⁴ M. Tarchnišvili. *Liturgiae ibericae antiquiores*, т. I: *Textus* (груз. текст); т. II: *Versio* (лат. перекл.). Louvain 1950, тут: т. I, с. 75; т. II, с. 57.

(XII–XIII ст.?)³⁵, середньовічна рецензія, вставлена в «Церковну історію» Германа (XIII–XIV ст.)³⁶, і коментар Кавасили (бл. 1350 р.)³⁷, згадують заклик «Возлюбім один одного», але пояснюють його виключно в духовному сенсі, нічого не говорячи про поцілунок. Так після XI століття поцілунок миру між вірними зникає з візантійської Євхаристійної Літургії.

Однак у Константинополі в X столітті, принаймні у великі свята, імператор обмінювався поцілунком із патріархом, єпископами й деякими світськими чиновниками. У книзі «Про церемонії візантійського двору» (*De ceremoniis*) можна знайти опис поцілунку миру в контексті літургійних свят, на яких був присутній імператор:

Після цього [тобто один раз повернувшись у метаторій (імператорська ложа. – Прим. перекл.) після Великого входу], співслужителі знову йдуть тим самим шляхом для поцілунку миру. Патріарх стоїть праворуч святилища біля метаторію, всередині *cancellum* (перегородка святилища. – Прим. перекл.). Потім, після патріарха, [співслужителі] обмінюються миром із синкелом, митрополитами, архієпископами, протоєреями Святої Софії і сановниками патріарха. Референт провадить за руку всіх тих, хто цілує імператора. Так імператор цілує патріарха, вони [патріарх та імператор. – Прим. перекл.] стоять трохи нижче від *cancellum* і обмінюються поцілунком миру з представниками сенату, яких провадить за руку церемонімейстр. Чиновники, привітавшись знову з патріархом, повертаються в метаторій³⁸.

Еволюція заклику до поцілунку миру

Зі зникненням поцілунку миру в спільноті заклик «Возлюбім один одного», який диякон продовжував мовити, втратив сенс, особливо в Божественній Літургії без співслужителів. З історії християнського культу очевидно, – подобається це чи ні, – що *horror vacui* (страх порожнечі) завжди має перевагу над *sacrum silentium* (святою тишею), тож не дивно, що в XI столітті до заклику диякона «Возлюбім один одного» додається відповідь вірних. Саме її

³⁵ P. Joannou. Aus den unedierten Schriften des Psellos: Das Lehrgedicht zum Messopfer und der Traktat gegen die Vorbestimmung der Totesstunde // *Byzantinische Zeitschrift* 51 (1958) 7, ll. 137–138.

³⁶ Germanus Constantinopolitanus. *Rerum ecclesiasticarum contemplatio* // PG 98, 425. Щодо пізніших додатків див.: R. Bornert. *Les commentaires byzantins de la Divine Liturgie du VII au XV siècle*. Paris 1966, с. 139, прим. 1.

³⁷ N. Cabasilas. *Explication de la divine liturgie* / ред. S. Salaville, R. Bornert, J. Guillard, P. Périchon. Paris 1967, § 25, с. 2.

³⁸ Constantine II Porphyrogénète. *Le Livre des Cérémonies, Texte I* / ред. A. Vogt. Paris 1935, с. 13.

можна помітити в Кодексі св. Симеона, написаному, правдоподібно, у Палестині перед 1030 роком. Його оригінал утрачено, але зберігся переклад латинською, який здійснив Амвросій Пеларг:

Диякон: Diligamus mutuo (Возлюбім один одного).

Вірні: Dominum Deum nostrum (Господа Бога нашого)³⁹.

Отже, ми наближаємося до наступної трансформації поцілунку. Заклик диякона до взаємообміну поцілунком миру стає духовним заохоченням до взаємної любові, кінцевою метою якої є любов до Бога. Звичайно, в усьому цьому немає жодної богословської помилки, адже літургійне богослужіння, щоби бути автентичним, передбачає таку суттєву передумову, як любов. Однак тут не вистачає власне поцілунку, який є конкретним і справжнім символом такої свідомості.

Формула, запропонована в Кодексі св. Симеона, не отримала визнання, і тому вже в XII столітті з'являється нова редакція дияконського закликку, яка підводить ідею взаємної любові до наступного елемента богослужіння – Нікейсько-Константинопольського символу віри, і таким чином заклик отримує тринітарну відповідь:

Диякон: Возлюбім один одного, щоб однодумно визнавати.

Вірні: Отця, і Сина, і Святого Духа, Тройцю єдиносущну і нероздільну.

Рукописна традиція подає кілька локальних варіантів, але врешті саме цей варіант потрапив у *textus receptus* (загальноприйнятий текст).

Формули для привітання під час поцілунку миру: «Христос посеред нас»

У євангельському уривку (Мт 18:20) Христос промовив до своїх учнів: «Бо де двоє або троє зібрані в Моє Ім'я, там Я серед них». У візантійській Літургії під час обміну поцілунком миру старший за віком, будучи певним щодо сповнення обіцянки Христа, мовить до молодшого: «Христос посеред нас», – а молодший відповідає йому: «Є і буде». Першим свідченням цієї формули є Євхологійон *Vaticano gr. 2005*, переписаний у 1194–1195 роках у монастирі міста Карбоне в місцевості Базиліката (Південна Італія). Після закликку диякона священник цілує престол, але якщо є присутні співслужителі, то вони обмінюються поцілунком миру між собою. Предстоятель мовить: «Христос посеред нас», – а інші відповідають: «Є і буде»⁴⁰.

³⁹ *Divina ac sacra Liturgia sancti Iohannis Chrysostomi. Interprete Ambrosio Pelargo Niddano, O.P., [...]. Worms 1541, арк. С3v.*

⁴⁰ *Vaticano gr. 2005, арк. 17v–18r (Liturgia di Crisostomo) i 42rv (Liturgia di Basilio).*

У Константинополі ця формула вперше трапляється в діатаксісі патріаршої Літургії, який уклав Дмитрій Гемістос (перед 1386 роком)⁴¹, і хоча гіпотетичний вплив Південної Італії на Велику Церкву є мало ймовірним, усе ж можна припустити, що в Євхологійон, написаний у Карбоне в XIV столітті, вписано одну обрядову формулу, котра на той час іще не була кодифікованою у столиці. Існує і проміжна формула: «Мир нам» із сучасною відповіддю «Є і буде», засвідчена в Євхологійоні *Cromwell 11*, переписаному в Епірі у 1225 році. Сучасна формула у грецьких рукописах трапляється нечасто, проте дуже поширена в слов'янських джерелах. У слов'янських рукописах є й альтернативна формула: «Мир Христовий твоєму священству», яку вживали священники-співслужителі, проте згодом її замінили формулою з діатаксіса Гемістоса⁴².

Поцілунок миру перед причастям

Усі патристичні й літургійні джерела першого тисячоліття одноставно стверджують, що поцілунок миру був поцілунком в уста⁴³, але наприкінці XI століття листування між архієпископом Теофілактом із Болгарії і братом Димитрієм свідчить про зміну, яка відбулась у практиці константинопольської катедри. Димитрій запитує Теофілакта, чому під час Великого посту священники обмінюються поцілунком миру в рамена, а не в уста. Архієпископ дає найочевиднішу відповідь: «У Великому пості прояви радості обмежуються»⁴⁴. У візантійській традиції будні дні (понеділок – п'ятниця) Великого посту є алітургійними, і під час Літургії Передшеосвячених Дарів⁴⁵, яку в ці дні звершують разом із вечірнею, немає припису щодо обіймів миру, тому можна зробити висновок, що Димитрій просить пояснень щодо поцілунку миру під час Євхаристійних Літургій у суботи й неділі. Проте насправді це не так. Один лекціонар, переписаний перед 1080 роком для Святої Софії у Константинополі (тобто він є сучасником згаданого листування між двома братами), пояснює, що, перш ніж приступити до причастя під час Літургії Передшеосвячених Дарів, священники обмінюються поцілунком не в уста, а в рамена⁴⁶. Це свідчення безцінне, оскільки підтверджує

⁴¹ A. Rentel. *The 14th Century Patriarchal Liturgical Diataxis of Dimitrios Gemistos. Edition and Commentary*: Dissertatio ad Doctoratum / PIO. Roma 2003, с. 241, іл. 56–57.

⁴² Див.: Taft, Parenti. *Il Grande Ingresso*, с. 630.

⁴³ Там само, с. 627–628.

⁴⁴ *Théophylacte d'Achrida discours, traités, poesies* / ред. P. Gautier. Salonicco 1980, с. 334–338.

⁴⁵ S. Alexopoulos. *The Presanctified Liturgy in the Byzantine Rites. A Comparative Analysis of its Origins, Evolution, and Structural Components*. Leuven – Paris – Walpole, MA 2009.

⁴⁶ К. Акентьев. *Типикон Великой Церкви, Cod. Dresde A 104. Реконструкция текста по материалам архива А. А. Дмитриевского*. Санкт-Петербург 2008, с. 65.

на Сході тяжіння поцілунку миру до обрядів причастя, як це раніше сталося в римському обряді. Цей другий жест миру і примирення використовують і в наші дні, хоча й досі він не записаний у літургійних книгах. Також звичним є те, що у храмі особи, котрі бажають приступити до причастя, обмінуються обіймами миру з тими, хто стоїть поруч, та зі знайомими, яких зустрічають.

Від поцілунку прощення до поцілунку радості

Незважаючи на те, що поцілунок миру зник із Божественної Літургії, сьогодні у візантійському обряді взаємний поцілунок миру між усіма передбачений на початку Великого посту та в Пасхальну ніч. У перший день Великого посту, що в римському обряді відповідає понеділкові перед Попільною середию, – проте частіше в неділю ввечері, – після вечірні відбувається чин всепрощення. Предстоятель виголошує коротку проповідь, потім він робить доземний поклін, просячи й отримуючи прощення від спільноти, яка, своєю чергою, прихиляє коліна і просить прощення. Предстоятель цілує ікони Христа і Богородиці, а після нього – всі присутні. Поцілувавши ікони, кожен приступає до священика й, обіймаючи та цілуєчи його, каже: «Прости мені, отче святий», а священик відповідає: «І ти прости мені, грішному». Цілком імовірно, що чин, який зазвичай звершують на парохіях, натхнений проханням про примирення, яке міститься наприкінці монашого повечір'я⁴⁷.

Поцілунок миру між усіма присутніми як вираз привітання або радості відбувається після утрени під час святкового ранкового богослужіння Пасхи. Цей обряд походить із Єрусалиму й увійшов у монаші устави студитів та саваїтів як пасхальне привітання між співбратами⁴⁸. Згодом, із прийняттям монашого уставу в катедрах і на парохіях, поцілунок миру з привітанням «Христос воскрес!» – цей давній і дійсний християнський символ – повернено спільноті щонайменше раз на рік. У російській традиції поцілунок миру відбувається між усіма, незважаючи на вік і місце у храмі чи суспільстві, і принаймі ще донедавна його здійснювали в уста. Тож естетичні мотиви, які стилізували практику поцілунку миру у візантійській Євхаристії чи й призвели до занепаду цієї практики, впродовж історії не завжди мали той самий вплив у тій самій літургійній традиції.

⁴⁷ Власне обряд всепрощення, будучи запозиченим із монашого повечір'я, не записаний у літургійних книгах, які стосуються Великого посту. Для тих, хто цікавиться, як відбувається цей обряд, можна переглянути його за посиланням: www.youtube.com/watch?v=CTde5Ok7dnY (17.11.2014).

⁴⁸ G. Bertonièr. *The Historical Development of the Easter Vigil and Related Services in the Greek Church*. Roma 1972, с. 91, 94, 217, 240, 273, 278.

Напівреформа

Взаємний обмін пасхальними обіймами, як і поцілунок примирення на початку Великого посту, демонструє постійний і взірцевий, хоча й епізодичний, елемент, який варто враховувати в тому разі, якщо деякі Церкви захочуть відновити поцілунок миру в Божественній Літургії. Таку спробу відновлення зроблено у православної Архієпархії Північної Америки (Антіохійський патріархат)⁴⁹, але не у православних Церквах Європи. Майбутня реформа літургійних книг, передбачена підготовчими зібраннями в Роді у 1962 році, здається, зникла з порядку денного Всеправославного собору, призначеного на 2016 рік. Сьогодні пріоритети інші, а літургійна реформа може завадити сопричастю між Церквами.

У Східних Католицьких Церквах можна помітити певне зацікавлення цим питанням, проте результати досить часто незначні, оскільки поцілунок миру між вірними нерідко відновлюють без жодного супроводу хоч би мінімальною практичною рубрикою. У деяких спільнотах після того, як диякон промовив: «Возлюбім один одного», – слідує взаємні обійми між співслужителями, потім диякон звертається до присутніх із закликом «Обміняймося жестом сопричастя, любові та миру», який не передбачений літургійними книгами. У цей момент вірні обмінюються «жестом миру», тобто потиском рук. Так поцілунок миру обмінюється у два етапи.

Цілком очевидно, що на рівні слів і жестів орієнтовною моделлю «жесту миру» є сучасний латинський обряд – чи, радше, його європейська версія, котра є найдоступнішою та опосередковано сучаснішою. Однак із літургійного і культурного погляду ця версія демонструє занепад поцілунку миру, причиною чого, звичайно, не був сам римський обряд. Таким чином подвійний «знак миру» набуває усталеної форми: один, із поцілунок та обіймами, – для святилища; інший, із потиском рук, – для храму вірних. Щобільше, їх упроваджують два різних виголоси. Однак якщо на початку Великого посту і на Пасху всі обмінюються поцілунок та обіймами, то незрозуміло, чому під час недільної Літургії ті самі особи повинні потискати руки, адже цей жест є чужим для літургійної культури християнського Сходу.

Переклав Богдан Киктик

⁴⁹ Antiochian Orthodox Christian Archdiocese of North America. *The Liturgikon. The Book of Divine Services for the Priest and Deacon*. New Jersey, NJ 1989, c. 283.

Бібліографія – Bibliography

Джерела – Sources

- Antiochian Orthodox Christian Archdiocese of North America. *The Liturgikon. The Book of Divine Services for the Priest and Deacon*. New Jersey, NJ 1989.
- Archevêché des Eglises orthodoxes de tradition russe en Europe Occidentale. *Annexe à la Sainte et Divine Liturgie de nôtre Père parmi les Saints Jean Chrysostome Archevêque de Constantinople*. Paris 2011.
- Cabasilas N. *Explication de la divine liturgie* / ed. S. Salaville, R. Bornert, J. Guillard, P. Périchon. Paris 1967.
- Cochlaeus J. *Speculum antique deuotionis circa missam, et omnem alium cultum Dei: ex antiquis, et antea nunquam euulgatis per typographos auctoribus, a Ioanne Cochlaeo laboriose collectum [...]*, ex officina Francisci Behem. Mainz 1549.
- Constantine II Porphyrogénète. *Le Livre des Cérémonies, Texte I* / ed. A. Vogt. Paris 1935.
- Cyrille de Jérusalem. *Catéchèses mystagogiques* / ed. A. Piédagnel, P. Paris. Paris 1988.
- Divina ac sacra Liturgia sancti Iohannis Chrysostomi. Interprete Ambrosio Pelargo Niddano, O.P., [...]*. Worms 1541.
- Il commentario liturgico de S. Germano Patriarca Costantinopolitano e la versione latina di Anastasio Bibliotecario* / ed. N. Borgia. Grottaferrata 1912.
- Germanus Constantinopolitanus. *Rerum ecclesiarum contemplatio* // PG 98, 385–453.
- Ioannes Chrysostomus. *De compunctione ad Demetrium* I, 3 // PG 47, 393–422.
- Ioannes Chrysostomus. *In epistulam ad Colossenses homiliae XII* // PG 62, 299–391.
- Justin. *Apologie pour les chrétiens* / ed. Ch. Munier. Paris 2006.
- Les Constitutions Apostoliques* I; III / ed. M. Metzger. Paris 1985; 1987.
- Les homélies catéchétiques de Théodore de Mopsueste* / ed. R. Tonneau, R. Devreesse. Città del Vaticano 1949.
- Leucologio Barberini gr. 336* / ed. S. Parenti, E. Velkovska, 2 ed. Roma 2000.
- Maximi Confessoris Mystagogia una cum latina interpretatione Anastasii Bibliothecarii* / ed. Ch. Boudignon. Turnhout 2011.
- Quinti Septimi Florentis Tertulliani Opera. Pars I: Opera Catholica adversus Marcionem* / ed. A. Gerlo. Turnhout 1954.
- Tarchnišvili M. *Liturgiae ibericae antiquiores*, vol. I: *Textus* (груз. текст); vol. II: *Versio* (лат. перекл.) [= *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*, 122-123]. Louvain 1950.
- Theodorus Andidensis Episcopus. *De divinae Liturgiae symbolis ac mysteriis* // PG 140, 417–467.
- Théophylacte d'Achrida discours, traités, poesies* / ed. P. Gautier. Salonicco 1980.
- Vaticano gr. 2005*, арк. 17v–18r (*Liturgia di Crisostomo*) i 42rv (*Liturgia di Basilio*).

Опрацювання – Studies

- Акентьев К. *Типикон Великой Церкви, Cod. Dresde A 104. Реконструкция текста по материалам архива А. А. Дмитриевского* [= *Subsidia Byzantinorossica*, 5]. Санкт-Петербург 2008.
- Akent'ev K. *Tipikon Velikoj Cerkvi, Cod. Dresde A 104. Rekonstrukciya teksta po materialam arhiva A. A. Dmitrievskogo* [= *Subsidia Byzantinorossica*, 5]. Sankt-Peterburg 2008.

- Alexopoulos S. *The Presanctified Liturgy in the Byzantine Rites. A Comparative Analysis of Its Origins, Evolution, and Structural Components*. Leuven – Paris – Walpole, MA 2009.
- Baldovin J. F. The *Fermentum* at Rome in the Fifth Century: A Reconsideration // *Worship* 79 (2005) 38–53.
- Baumstark A. *Vom geschichtlichen Werden der Liturgie*. Preiburg-B. 1923.
- Baumstark A. *Liturgie comparée. Principes et méthodes pour l'études historique des liturgies chrétiennes*, 3 ed. Chevetogne – Paris 1953.
- Bertonier G. *The Historical Development of the Easter Vigil and Related Services in the Greek Church*. Roma 1972.
- Bornert R. *Les commentaires byzantins de la Divine Liturgie du VII au XV siècle*. Paris 1966.
- Botte B. *La Tradition Apostolique de saint Hippolyte. Essai de reconstituion*. 5. Münster – Westfalen 1989.
- Calatayud R. *Beso humano y ósculo cristiano. Dimensiones historico-teológicas del beso litúrgico*. Valencia 2003.
- De Clerck P. Le geste de paix: usage et significations // *Liturgie et charité fraternelle. Conférences Saint-Serge, XIV Semaine d'Études Liturgiques Paris 1998* / ed. A. M. Triacca, A. Pistoia; CLV-Ed. Liturgiche. Roma 1999, 97–112.
- Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie* / ed. F. Cabrol, H. Leclercq, vol. 2/1. Paris 1910.
- Guillaume D. *Hiératikon*, vol. 2: *Les divines Liturgies*. Roma 1986.
- Joannou P. Aus den unedierten Schriften des Psellos: Das Lehrgedicht zum Messopfer und der Traktat gegen die Vorbestimmung der Totesstunde // *Byzantinische Zeitschrift* 51 (1958) 1–14.
- Khouri-Sarkis G. Réception d'un évêque syrien au VI siècle // *L'Orient Syrien* 2 (1957) 137–184.
- Metzger M. La réconciliation entre les fidèles, comme condition du baiser de paix dominical dans les «Constitutions Apostoliques» // *Liturgie et charité fraternelle. Conférences Saint-Serge, XIV Semaine d'Études Liturgiques Paris 1998* / ed. A. M. Triacca, A. Pistoia. Roma 1999, 75–86.
- Mateos J. *Lelya – Sapra. Essai d'interprétation des matines chaldéennes*. Roma 1959.
- Penn M. Ritual Kissing, Heresy and the Emergence of Early Christian Orthodoxy // *The Journal of Ecclesiastical History* 54 (2003) 625–640.
- Philips L. E. *The Ritual Kiss in Early Christian Worship* / University of Notre Dame, Doctoral Dissertation. University Microfilms International. Ann Arbor 1992.
- Philips L. E. *The Ritual Kiss in Early Christian Worship*. Cambridge 1996.
- Rentel A. *The 14th Century Patriarchal Liturgical Diataxis of Dimitrios Gemistos. Edition and Commentary*: Dissertatio ad Doctoratum / PIO. Roma 2003.
- Smyth M. The Anafora of the So-Called Apostolic Tradition and the Roman Eucharistic Prayer // *Issues in Eucharistic Praying in East and West: Essays in liturgical and theological analysis* / ред. М. Е. Johnson. Collegeville, MN 2012, 71–97.
- Swainson C. A. *The Greek Liturgies Chiefly from Original Authorities*. Cambridge 1884 (New York 1971).

- Taft R. F. The Liturgy of the Great Church. An Initial Synthesis of Structure and Interpretation on the Eve of Iconoclasm // *Dumbarton Oaks Papers* 34–35 (1980–1981) 45–75.
- Taft R. F. *A History of the Liturgy of St. John Chrysostom*, vol. VI: *The Communion, Thanksgiving, and Concluding Rites*. Roma 2008.
- Taft R. F. When Did the Catechumenate Die Out in Constantinople? // *Anathemata Eortika. Studies in Honor of Thomas F. Mathews* / ed. J. D. Alchermes, H. C. Evans, T. K. Thomas. Mainz am Rhein 2009, 288–295.
- Taft R. F. Eucharistic Concelebration Revisited: Problems of History, Practice, and Theology East and West, Part I; Part II // *Orientalia Christiana Periodica* 76 (2010) 277–313; 77 (2011) 27–82.
- Taft R. F., Parenti S. *Storia della Liturgia di s. Giovanni Crisostomo: Il Grande Ingresso*. Edizione italiana rivista, ampliata e aggiornata, Monastero esarchico di S. Maria di Grottaferrata. Grottaferrata 2014.
- Van de Pavard F. *Zur Geschichte der Meßliturgie in Antiocheia und Konstantinopel gegen Ende des vierten Jahrhunderts. Analyse der Quellen bei Johannes Chrysostomos* [= *Orientalia Christiana Analecta*, 187]. Rom 1970.

Stefano Parenti

THE RITUAL KISS: AMONG CULT, CULTURE AND TRADITIONS

The article is dedicated to one of the most important and in the same time the most neglected liturgical rites of the Eucharistic worship – the kiss of peace. The author analyzes the development and decline of the kiss of peace in the Liturgy in the Byzantine liturgical tradition. He pointed out that despite the decline of the liturgical kiss of peace as a congratulatory message, this ritual is still preserved in the daily cultural traditions and even in some other rites of the Byzantine tradition. He also notes that even with existing attempts, the real renewal of this ritual in its proper form and theological significance is to be waited.

Keywords: Divine Liturgy, Byzantine rite, kiss of peace, history of liturgy.